

موضوعیت مقام برای اقامه نماز طواف از منظر آیات و روایات

علی غضنفری^۱

چکیده

فریضه حج بعد از نماز مهم‌ترین فرع دینی است که شارع مقدس بسیار بر آن اهتمام دارد و این مهم، دقت در انجام دادن اعمال آن را می‌طلبد. یکی از اهم واجبات حج و عمره طواف، و بخش جدایی‌ناپذیر آن، نماز طواف است که صحت آن علاوه بر شروط عامه و خاصه نماز، منوط به انجام دادن آن در مکان خاص خواهد بود.

محقق در این مقاله بر مبنای فقه جواهری و بررسی آیات و روایات و بهره‌گیری از استنباط فقیهان، به شیوه تحلیل اسناد کتابخانه‌ای در پی پاسخ به این سؤال است که آیا برای اقامه نماز طواف، مقام ابراهیم علیه السلام موضوعیت دارد؟ نگارنده همچنین مراد از «من مقام»، «خلف» و «عند» در احادیث را بررسی کرده و به این نتیجه دست یافته است که با توجه به تغییر چند باره مکان مقام، مستفاد از قرآن و اقتضای روایات این است که هم «خلف مقام ابراهیم علیه السلام» در نماز طواف موضوعیت دارد و هم اینکه صحت نماز مشروط به وجود مقام در مسجد الحرام است. پس بر فرض جابه‌جایی آن به خارج از مسجد الحرام فعلی، باید مسجد الحرام بودن مکان جدید محرز شود.

واژگان کلیدی: حج، عمره، مقام ابراهیم، نماز طواف

۱. دکتری تخصصی علوم قرآنی، دانشیار، گروه آموزشی علوم قرآن دانشگاه علوم و معارف قرآن.

مقدمه

مسجد الحرام برترین مکان روی زمین نزد خداوند، و حج کنگره‌ای عظیم از جمعیت انسانی برای همدلی و همدردی امت اسلامی است. همچنین مناسک حج طریقی ویژه برای ایجاد ارتباطی افزون‌تر بین عبد و معبود است. (مجلسی، ۱۴۲۹ق، ج ۶۵، ص ۸۶) به دلیل استقبال زیاد مسلمانان جهان از سفر حج و نیز افزایش رغبت به زیارت آن، همواره این مکان مستعد مسائل جدید و رفع ابهامات نوظهور بوده است و بی‌شک به دلیل ارتباط مستقیم اجرای احکام عملی با شرایط میدانی، مطالعات تحقیقی جدید می‌طلبد. یکی از این مسائل مهم محل اقامه نماز طواف واجب است. با صراحتی که روایات در توسعه مکان نماز طواف مستحبی دارند، جایی برای بحث از آن باقی نمی‌ماند؛ برای نمونه به صحیح‌های در این باره اشاره می‌کنیم.

لَا يَنْبَغِي أَنْ تُصَلِّيَ رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ إِلَّا عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَأَمَّا التَّطَوُّعُ فَحَيْثُ شِئْتَ مِنَ الْمَسْجِدِ. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۶)

سزاوار نیست دو رکعت نماز طواف را در غیر مقام ابراهیم به جا آوری، ولی می‌توانی نماز طواف مستحب را در هر جایی از مسجد اقامه کنی.

به دلیل اهمیت محل اقامه نماز طواف واجب، باید با دقت بیشتری به آن پرداخت؛ چراکه از طرفی طواف و نماز آن از ارکان حج است و بدون آن، فریضه حج به اتمام نمی‌رسد و از سوی دیگر امروزه به دلیل ازدحام جمعیت گاهی پشت مقام امکان ادای نماز نیست و گاه فاصله نمازگزاران از مقام بسیار زیادتر از فاصله مقام تا کعبه است. از سوی دیگر زمزمه جابه‌جایی مقام نیز همه ساله به همان علت ازدحام به گوش می‌رسد. نگارنده معتقد است که مستفاد از آیات و روایات، اقامه نماز نزد مقام یا خلف آن در مسجد الحرام است. البته در مستندات قرآنی و روایی هرگز از لزوم اقامه نماز در مسجد الحرام سخن به میان نیامده، اما واضح است که این مستندات به وضع موجود

اشاره دارند؛ یعنی چون مقام در مسجد قرار گرفته نامی از مسجد برده نشده است. طبعاً الغاء خصوصیت از روایات کار آسانی نخواهد بود؛ چراکه به قرائنی محکم نیاز دارد.

پیشینه

درباره پیشینه این بحث باید گفت که قبلاً مهدی درگاهی مقاله‌ای با عنوان «واکاوی فقهی نقش مسجدالحرام در نماز طواف» نگاشته و در پژوهشنامه حج و زیارت به چاپ رسیده است. محقق در این مقاله به بیان سیر تاریخی توسعه مسجدالحرام پرداخته و سپس به جواز اقامه نماز طواف مستحبی در همه جای مسجد اشاره کرده است. همچنین مقاله‌ای مفصل از نامبرده و یحیی عندلیبی با عنوان «نقش مقام ابراهیم در نماز طواف» نگاشته شده و در فصلنامه میقات چاپ شده است.

محققان گرانقدر در این دو مقاله، که ارتباط بسیاری با هم دارند، اولاً تمام روایات را ارزیابی کرده‌اند و ثانیاً به موضوعیت مقام از این دریچه نگریسته‌اند که تغییر جایگاه مقام مشکلی در ادای نماز ایجاد نمی‌کند؛ به طوری که مقام در هر جا قرار گیرد نماز الزاماً خلف آن اقامه می‌شود. از این نظریه چنین برداشت می‌شود که اگر مقام به خارج از مسجد و مثلاً مسعی منتقل شود، نماز هم در خارج مسجد اقامه می‌شود؛ چیزی که در مقاله پیش رو ناصحیح دانسته شده است! به نظر نگارنده طبق روایات باید نماز خلف مقام اقامه شود، اما این مهم الزاماً در مسجدالحرام اقامه می‌شود. پس «خلف مقامی که در مسجدالحرام واقع شده» در اقامه نماز موضوعیت دارد.

مقام در لغت

واژه مقام از «قوم» به معنای «رجل» در آیه شریفه ۱۱ حجرات، و مقدار ایستادن وی آمده است. (طریحی، ۱۳۶۵ش، ج ۵، ص ۲۳۱) واژه مقام، که جمع آن «مَقَامَات» است به جای دو قدم یا مقام و منزلت اطلاق می‌شود. چنانچه «المَقَامَة» از همین ماده و جمع آن «مَقَامَات»، به معنای سیادت و بزرگی، است. (ر.ک؛ مصطفوی، ۱۳۶۰ش، ج ۹، ص ۳۴۶؛

راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۶۹۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷، ص ۵۹۰؛ قرشی، ۱۳۷۱ش، ج ۶، ص ۴۷) همچنین ابن منظور و برخی دیگر از اهل لغت آورده‌اند:

«المُقَامُ وَ الْمُقَامَةُ» به معنای مکانی است که در آن اقامت می‌کنی و «المُقَامَةُ» باضمه به معنای اقامت است. و «المَقَامه» با فتحه به معنای مجلس و گروهی از مردم است. در ادامه می‌گوید «مقام و مُقام» هر یک از آنها می‌تواند به معنای اقامت باشد و همچنین می‌تواند به معنای محل ایستادن باشد.^۱ (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۴۹۸؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۳؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۵۲)

جایگاه مقام ابراهیم علیه السلام

بی‌تردید جایگاه مقام ابراهیم که اکنون در فاصله ۱۳/۵۰ متری خانه کعبه، حد فاصل رکن حجری و عراقی، قرار گرفته محل اولیه آن نبوده است. اکنون اگر این محل نیز به دلیل کثرت طواف کنندگان تغییر کند، محل نماز طواف چه حکمی می‌یابد؟

مکان این سنگ در زمان حضرت ابراهیم علیه السلام با فاصله کمی در کنار کعبه، بین رکن حجرالأسود و در خانه خدا قرار داشته است. (فاکهی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۵۵؛ بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۶۳؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۸، ص ۱۶۹؛ سلیم بن قیس هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۶۷۵؛ شیخ صدوق، ۱۳۸۵ش، ج ۲، ص ۴۲۳؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۸۳) مقام ابراهیم بین رکن حجری و در خانه کعبه با فاصله عبور یک بز از دیوار کعبه قرار داشته که در زمان جاهلیت به جای کنونی آن منتقل می‌شود، اما پیامبر مکرم صلی الله علیه و آله آن را به جای قبلی برمی‌گردانند. (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۴۳۱) خلیفه دوم بعد از ورود سیل «ام نهشل» به مسجد، و نیز به دلیل ازدحام مردم آن را به جایگاه زمان جاهلیت - که همان جایگاه فعلی آن است - عودت داد. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۴۵۴)

۱. «المُقَامُ وَ الْمُقَامَةُ: الموضع الذی تُقیم فیهِ». و «المُقَامَةُ»، بالضم: «الإقامة». و «المُقَامَةُ»، بالفتح: «المجلس و الجماعة من الناس». قال: «و أما المَقَامُ وَ الْمُقَامُ فقد یكون کل واحد منهما بمعنی الإقامة، و قد یكون بمعنی موضع القیام»

به نقل کلینی امام علی علیه السلام دوست داشتند آن را به جای اصلی اش برگرداند، اما برای پرهیز از ورود در مسئله ای اختلاف انگیز از آن پرهیز کردند. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۵۸) شیخ مفید معتقد است امام عصر علیه السلام آن را به همان مکان قبلی، یعنی نزدیک کعبه، برمی گردانند. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۸۳)

این مهم قابل انکار نیست که امام علی علیه السلام عملاً در محل تغییر ایجاد نکردند و سایر معصومان علیهم السلام هیچ ایرادی به جایگاه فعلی آن وارد نکردند و از لحاظ عملی نیز با آن مخالف نبودند و حتی اجازه اقامه نماز طواف در جای قبلی مقام را نداده اند؛ مثلاً: **إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مُحَمَّدٍ قَالَ: قُلْتُ لِلرِّضَاءِ علیه السلام أَصَلِّي رُكْعَتَي طَوَافِ الْفَرِيضَةِ خَلْفَ الْمَقَامِ حَيْثُ هُوَ السَّاعَةَ أَوْ حَيْثُ كَانَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وآله**. قَالَ: «حَيْثُ هُوَ السَّاعَةَ». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۲)

ابراهیم بن ابی محمود آورده است که به امام رضا علیه السلام گفتم: «نماز طواف واجب را پشت مقام، در جای فعلی مقام، بخوانم یا در محلی که زمان پیامبر صلى الله عليه وآله بوده است؟» حضرت فرمود: «همان جا که اکنون موضع مقام است.»

این قرائن مفهوم ضرورت بی توجهی به این موضوع در صحت احکام شرعی است. بنابراین به نظر می رسد اگر به علت دیگری از جمله ازدحام جمعیت، که در موسم و حتی عمره رجبیه و برخی اوقات ماه مبارک رمضان مشهود است، مکان مقام تغییر کند باز هم نماز نزد مقام یا پشت آن اتفاقی خواهد بود و اگر مقام در خارج از مسجد استقرار یابد و مثلاً به مسعی منتقل شود، که قطعاً اکنون جزء مسجد الحرام محسوب نمی شود، باید مسجد شدن آن مکان احراز شود.

تعابیر فقها درباره موضوعیت مقام

جمعی از فقیهان لزوم رعایت جایگاه مقام را در صحت اعمال اجماعی می دانند. (حلبی، ۱۴۱۸ق، ص ۹۷) اما عده ای دیگر این نظریه را اشهر دانسته اند (عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱،

ص ۳۹۶) و جمعی دیگر موضوعیت مقام را به مشهور فقهای شیعه نسبت داده‌اند. (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۹۵؛ پژوهشکده، ۱۳۹۲ش، ص ۴۴۰) بنابراین تعابیر فقهای که برای مقام ابراهیم علیه السلام در نماز طواف موضوعیت قائل هستند به چهار دسته تقسیم می‌شود:

۱. کفایت اقامه نماز نزد مقام

برخی مانند شیخ مفید (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۴۲۰)، و عده‌ای مانند محقق حلی (محقق حلی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۴۳) و علامه حلی (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۹۵) از تعبیر «فی مقام ابراهیم» استفاده کرده‌اند و نتیجه گرفته‌اند که نیازی نیست در پشت مقام ابراهیم علیه السلام نماز خوانده شود، بلکه اقامه نماز در طرفین هم کفایت می‌کند. همچنین شهید اول (شهید اول، بی‌تا، ص ۱۷۸)، شهید ثانی (شهید ثانی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۶۸) و طباطبایی در ریاض المسائل (طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۷، ص ۲۱) «عند المقام» را مطرح کرده‌اند.

۲. لزوم اقامه در پشت مقام

عده‌ای - مانند قاضی ابن براج (ابن براج، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۲۹)، محقق اردبیلی (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۷، ص ۸۷)، بحرانی در حدائق (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۶، ص ۱۳۸)، نجفی در جواهر (نجفی، بی‌تا، ج ۱۹، ص ۳۱۹)، امام خمینی (خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۳۶) و خویی (خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۲۹، ص ۱۰۱) - نیز متعیناً پشت مقام را مطرح کرده‌اند. البته برخی مثل امام خمینی و آیت الله بهجت پشت مقام بودن را احتیاط واجب می‌دانند. (پژوهشکده، ۱۳۹۲ش، ص ۴۴۱)

۳. اقامه نماز در همه مسجد

شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۲۷) و ابوالصلاح حلبی (ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۵۷) همه مسجد الحرام را محل اقامه نماز دانسته‌اند. علاوه اینکه شیخ طوسی بر این باور است که اختلافی بین فقها در مجزی بودن نماز طواف در غیر موضع وجود ندارد. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۲۷) گروهی نیز مانند آیت الله سبحانی (پژوهشکده، ۱۳۹۲ش،

ص ۴۴۱) نماز در دو جانب مقام را مادامی صحیح می‌دانند که جلوتر از مقام نباشد.

۴. لزوم اقامه نماز طواف حج در پشت مقام و عدم لزوم در طواف عمره و طواف نساء

عده‌ای مانند شیخ صدوق (شیخ صدوق، ۱۴۱۵ق، ص ۲۸۷) و پدر ایشان میان نماز طواف حج و عمره و طواف نساء تفصیل قائل شده‌اند و تنها در اولی نماز در پشت مقام را شرط دانسته‌اند. (همو، ۱۴۱۵ق، ص ۲۸۷؛ همو، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۵۱؛ همو، ۱۴۱۸ق، ص ۲۴۸) بحرانی از روایتی استفاده کرده است که مکان نماز طواف حج و عمره پشت مقام ابراهیم، و مکان نماز طواف نساء در هر نقطه‌ای از مسجدالحرام است. (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۶، ص ۱۳۷ و ر.ک: پژوهشکده حج، ۱۳۹۳ق، ص ۴۴۰، «واکاوی فقهی نقش مسجدالحرام در نمازطواف» پژوهشنامه حج و زیارت، سال ششم، شماره ۱۴، ص ۳۸)

بررسی «مقام» در قرآن

در آیه شریفه ۱۲۵ از سوره مبارکه بقره آمده است:

﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَحَابَّةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾

هنگامی که خانه کعبه را محل بازگشت و امان برای مردم قرار دادیم و از مقام ابراهیم عبادتگاهی برای خود انتخاب کنید و ما به ابراهیم و اسماعیل امر کردیم که خانه مرا برای طواف‌کنندگان و مجاوران و رکوع‌کنندگان و سجده‌کنندگان پاک و پاکیزه کنید.

مراد آیه از نماز، قطعاً نماز طواف است؛ چراکه نماز دیگری غیر از نماز طواف در کنار مقام ابراهیم واجب نیست. علاوه اینکه پیامبر گرامی اسلام ﷺ بعد از اقامه نماز طواف در کنار مقام ابراهیم ﷺ آیه مذکور را تلاوت فرمودند. (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۳۸۳) بنابراین، دو نکته از آیه قابل استنباط است: اول آنکه مراد آیه نماز طواف است؛ دوم آنکه آنچه در نماز طواف موضوعیت دارد، مقام ابراهیم است. (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۳۱۶)

اما اینکه نماز در کجای مقام مد نظر آیه است قابل بحث است. قطعاً نماز بر روی مقام منظور نیست؛ چون اولاً استبعاد عقلی دارد و ناممکن است. ثانیاً «من» در آیه به معنای تبعیض است؛ چرا که ماده «اتخذ» با «فی» یا «عند»، که از دیگر معانی «من» هستند، استعمال نمی‌شود. پس مستفاد از آیه این است که نماز در مجاورت مقام اقامه شود. برخی از روایاتی که با واژه «عند» آمده، مؤید این حرف است.

بلاغی در *آلاء الرحمن* آورده است: «مقام سنگی است که ابراهیم بر آن می‌ایستاد و اثر پای وی در آن قرار گرفت». (بلاغی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۲۵) ابن عباس در روایتی آورده است: «همه حج مقام است». (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۳۸۳) وی از عطا نقل کرده است که به عرفه، مزدلفه و جمار، «مقام» می‌گویند. (همان)

در تفاسیر اهل سنت نیز اقوال مختلفی دیده می‌شود. طبری از ابن عباس و مجاهد نقل کرده است که همه حرم مقام است. (طبری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۲۲) برخی از دیگر تفاسیر اهل سنت آن را جای پای ابراهیم دانسته‌اند؛ هنگامی که همسر اسماعیل سر او را شست و شو می‌داد. (جصاص، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۰) در تفسیر تبیان این قول از سدی نقل شده است. (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۴۵۳) برخی دیگر از مفسران اهل سنت مقام را جای پای ابراهیم هنگامی که با ذریه‌اش خدا حافظی می‌کرد، دانسته‌اند. (جصاص، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۰)

تفسیر روح البیان مقام را همان سنگی دانسته که جای پای ابراهیم برای دعا کردن برای حرم یا هنگام ساخت بنا بوده است. (حقی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۲۲۵) سید قطب در تفسیر خود آورده است: «مقام سنگی است که ابراهیم هنگام ساخت کعبه بر آن می‌ایستاد و به خانه چسبیده بود و خلیفه دوم آن را دور کرد تا طواف کنندگان، نمازگزاران را مشوش و گیج نکنند». (سید قطب، ۱۳۷۰ق، ج ۱، ص ۴۳۵)

علامه طباطبایی در *المیزان* می‌گوید: «اتَّخَذُوا» امر به نماز نیست، بلکه امر به محل نماز است؛ (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۸۰) یعنی محل نماز، که مقام است، محل توجه آیه است. البته وقتی اتخاذ محل لازم شد، اتخاذ حال هم ضروری می‌شود.

تعبیر روایات در باب موضوعیت مقام

روایات وارده در باب موضوعیت مقام را می‌توان به شش دسته تقسیم کرد:

۱. روایات نماز «پشت مقام»

الف) برخی روایات پشت مقام را محل نماز دانسته‌اند: «عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَارٍ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام إِذَا فَرَعْتَ مِنْ طَوَافِكَ فَانْتِ مَقَامَ إِبْرَاهِيمَ عليه السلام فَصَلِّ رُكْعَتَيْنِ وَاجْعَلْهُ إِمَامًا وَافْرَأْ فِي الْأُولَى مِنْهُمَا سُورَةَ التَّوْحِيدِ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ وَفِي الثَّانِيَةِ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ ثُمَّ تَشْهَدُ وَاحْمَدِ اللَّهَ وَاشْنِ عَلَيْهِ وَصَلِّ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاسْأَلْهُ أَنْ يَتَقَبَّلَ مِنْكَ الْحَدِيثَ». (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۳؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۴۲۳)

«معاویة بن عمار از امام صادق عليه السلام چنین نقل می‌کند: هرگاه طواف تو پایان یافت، نزد مقام بیا و دو رکعت نماز بگذار و مقام را روبه روی خود قرار ده. در رکعت اول این نماز بعد از حمد سوره توحید و در رکعت دوم آن سوره کافرون بخوان. سپس تشهد و حمد و ثنای خدا بگو و بر پیامبر درود فرست و از خدا بخواه که از تو بپذیرد».

این روایت صحیحه از طرق معتبر دیگر نیز نقل شده است: «مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ يَأْتِنَاهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ، عَنْ مُوسَى بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي سَمَّانٍ». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۳)

ب) عَنْ جَمِيلٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: «يُصَلِّي رُكْعَتَي طَوَافِ الْفَرِيضَةِ خَلْفَ الْمَقَامِ بِقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ وَقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ». (صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۱۳۷)

دو رکعت نماز طواف، پشت مقام اقامه می‌شود به قرائت توحید و کافرون. اسناد این خبر نیز صحیحه است.

ج) وَ عَنْهُ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام مِثْلَهُ وَقَالَ: «لَيْسَ لَهُ أَنْ يُصَلِّيَ رُكْعَتَي طَوَافِ الْفَرِيضَةِ إِلَّا خَلْفَ الْمَقَامِ لِقَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ «وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى» فَإِنْ صَلَّيْتَهَا فِي غَيْرِهِ فَعَلَيْكَ إِعَادَةُ الصَّلَاةِ». (طوسی، ۱۳۵۶ش، ج ۵، ص ۲۸۵)

نباید کسی دو رکعت نماز طواف واجب را بخواند، مگر پشت مقام و این به دلیل آیه شریفه ﴿وَ اتَّخِذُوا...﴾ است. پس اگر پشت مقام نخواندی، باید نمازت را اعاده کنی.

(د) وَ عَنْهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْكَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْأَبْرَارِيِّ قَالَ: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ نَسِيَ فَصَلَّى رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ فِي الْحِجْرِ. قَالَ: «يُعِيدُهُمَا خَلْفَ الْمَقَامِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ ﴿وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ﴾. عَنِّي بِذَلِكَ رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ. (فيض كاشانی، ۱۳۷۰ق، ج ۱۳، ص ۹۰۹)

ابو عبدالله ابراری می‌گوید: از امام صادق علیه السلام درباره کسی پرسیدم که نماز طوافش را فراموش کرده و آن را در حجر اسماعیل خوانده است. امام فرمود: «پشت مقام اعاده کند؛ چرا که خداوند فرموده است: ﴿وَ اتَّخِذُوا...﴾». مراد آیه دو رکعت نماز طواف واجب است. هـ. رَوَاهُ الْكَلْبِيُّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ رَبَاطٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ يَعْني الْمُرَادِي قَالَ: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ نَسِيَ أَنْ يُصَلِّيَ رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ خَلْفَ الْمَقَامِ وَقَدْ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى ﴿وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ﴾ حَتَّى اِزْتَحَلَ. قَالَ: «إِنْ كَانَ اِزْتَحَلَ فَإِنِّي لَا أَشُقُّ عَلَيْهِ وَلَا أَمُرُهُ أَنْ يَرْجِعَ وَ لَكِنْ يُصَلِّي حَيْثُ يَذْكُرُ». (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۳۰)

ابوبصیر می‌گوید: «از امام صادق علیه السلام پرسیدم کسی از مکه خارج شده و فراموش کرده دو رکعت نماز طواف واجب را پشت مقام به جا آورد [با اینکه خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ﴾] حکم وی چیست؟» حضرت فرمود: «اگر از مکه خارج شده بر او سخت نمی‌گیریم و به او نمی‌گوییم که برگردد؛ هر جا که یادش آمد نماز را باید به جا آورد.

حویزی در تفسیر این آیه شریفه به نقل از امام صادق علیه السلام آورده است: «و ان كان قد ارتحل فلا امره أن يرجع». (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۲)؛ «اگر او کوچ کرده (خارج شده) به او امر نمی‌کنم که برگردد».

(و) عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عَمِيرٍ وَعَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ

عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ وَصَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ: «قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام رَجُلٌ نَسِيَ الرَّكْعَتَيْنِ خَلْفَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ عليه السلام فَلَمْ يَذْكُرْ حَتَّى اذْخَلَ مِنْ مَكَّةَ. قَالَ: «فَلْيُصَلِّيهمَا حَيْثُ ذَكَرَ وَإِنْ ذَكَرَهُمَا وَهُوَ فِي الْبَلَدِ فَلَا يَبْرَحُ حَتَّى يَقْضِيَهُمَا»». (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۴۷۱)

معاویة بن عمار می گوید: «از امام صادق عليه السلام پرسیدم کسی فراموش کرده دو رکعت نماز طواف واجب را پشت مقام به جا آورد و یادش نیامده تا از مکه خارج شده؟» حضرت فرمود: «هر جا که یادش آمد نماز را به جا آورد و اگر در مکه یادش آمد، دور نشود تا آن را به جا آورد».

ز وَرَوَاهُ ابْنُ إِدْرِيسَ فِي آخِرِ السَّرَائِرِ نَقْلًا مِنْ كِتَابِ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ مُوسَى بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: «إِنَّمَا نُسُكُ الَّذِي يَقْرُنُ بَيْنَ الصَّفَا وَ الْمَرْوَةِ مِثْلُ نُسُكِ الْمُفْرِدِ لَيْسَ بِأَفْضَلَ مِنْهُ إِلَّا بِسِيَاقِ الْهُدَى وَ عَلَيْهِ طَوَافُ بِالْبَيْتِ وَ صَلَاةُ رُكْعَتَيْنِ خَلْفَ الْمَقَامِ وَ سَعَى وَاحِدٌ بَيْنَ الصَّفَا وَ الْمَرْوَةِ وَ طَوَافُ بِالْبَيْتِ بَعْدَ الْحَجِّ الْحَدِيثِ». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ص ۲۱۸)

امام صادق فرمود: «مناسک حج قرآن مانند مناسک حج افراد است و فقط در همراهی قربانی فضیلت بیشتری دارد. پس بر او واجب است که کعبه را طواف و دو رکعت نماز پشت مقام به جا آورد. سپس سعی بین صفا و مروه و طواف به جا آورد».

۲. روایات «حیال مقام»

در برخی روایات «حیال مقام» بیان شده که مراد «پشت مقام» است؛ چرا که «حیال الشی». یعنی «روبه روی چیزی». (رک: ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۱۸۴)

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُوسَى بْنِ الْحَسَنِ وَ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ هِلَالٍ عَنْ أُمِّيَّةَ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ عُثْمَانَ. قَالَ: «رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ عليه السلام يُصَلِّي رُكْعَتَيِ الْفَرِيضَةِ بِحِيَالِ الْمَقَامِ قَرِيبًا مِنَ الظَّلَالِ لِكَثْرَةِ النَّاسِ». (عاملی، ۱۴۰۹ق،

ج ۱۳، ص ۴۳۳)

امیه بن علی می گوید: امام کاظم علیه السلام را دیدم که به دلیل جمعیت زیاد دو رکعت طواف واجب را روبه روی مقام نزدیک سایه بان می خواند.

سند دیگری برای این روایت نقل شده است که البته آن هم به حسین بن عثمان برمی گردد و عبارت است از: «مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عُثْمَانَ...». (همانجا)

۳. روایات «نزد مقام»

در بعضی از روایات محل نماز نزد مقام گفته شده است:

(الف) مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ أَحَدِهِمَا علیهما السلام: «أَنَّ الْجَاهِلَ فِي تَرْكِ الرَّكْعَتَيْنِ عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ بِمَنْزِلَةِ النَّاسِي». (مجلسی، روضه، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۵۷۱)

آن کس که نمی داند و دو رکعت نماز را نزد مقام ترک می کند مانند فراموشکار است.

(ب) مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضِيلِ عَنْ أَبِي الصَّبَّاحِ الْكِنَانِيِّ، قَالَ: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ رَجُلٍ نَسِيَ أَنْ يُصَلِّيَ الرَّكْعَتَيْنِ عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ عليه السلام فِي طَوَافِ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ فَقَالَ: «إِنْ كَانَ بِالْبَلَدِ صَلَّى رَكْعَتَيْنِ عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ عليه السلام فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ ﴿وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى﴾ وَإِنْ كَانَ قَدْ ائْتَحَلَ فَلَا أَمْرَ أَنْ يَرْجِعَ». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۳۱)

ابوصلاح کنانی می گوید: «از امام صادق علیه السلام پرسیدم کسی که فراموش کرده دو رکعت نماز طواف حج و عمره را نزد مقام ابراهیم علیه السلام به جا آورد، چه کار کند؟» حضرت فرمود: «اگر در مکه بود، دو رکعت را نزد مقام ابراهیم علیه السلام به جا آورد؛ چراکه خداوند می فرماید: ﴿وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى﴾. ولی اگر از مکه خارج شده است، دیگر به او نمی گویم که برگردد».

(ج) «الْفَضْلُ بْنُ الْحُسَيْنِ الطَّبْرِسِيُّ فِي مَجْمَعِ الْبَيَانِ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام «أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الرَّجُلِ

يُطَوَّفُ بِالْبَيْتِ طَوَافَ الْفَرِيضَةِ وَ نَسِيَ أَنْ يُصَلِّيَ رُكْعَتَيْنِ عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ. فَقَالَ: «يُصَلِّيْهُمَا وَ لَوْ بَعْدَ أَيَّامٍ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ ﴿وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى﴾». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۳۳)

طبرسی در مجمع البیان از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که از ایشان پرسیدند: «درباره کسی که طواف واجب انجام می‌دهد و دو رکعت نماز [طواف] را نزد مقام ابراهیم علیه السلام فراموش می‌کند؟» حضرت فرمودند: «آن را نزد [مقام] به جا آورد. هر چند چند روز گذشته باشد؛ خداوند می‌فرماید: ﴿وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى﴾».

۴. اشاره نشدن به محل نماز در روایات

در برخی روایات اشاره‌ای به محل خاص برای نماز دیده نمی‌شود؛ مانند:

(الف) مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَحَدِهِمَا علیه السلام قَالَ: «سُئِلَ عَنْ رَجُلٍ طَافَ طَوَافَ الْفَرِيضَةِ وَ لَمْ يُصَلِّ الرُّكْعَتَيْنِ حَتَّى طَافَ بَيْنَ الصَّفَا وَ الْمَرْوَةِ- ثُمَّ طَافَ طَوَافَ النِّسَاءِ وَ لَمْ يُصَلِّ لِذَلِكَ الطَّوَافِ حَتَّى ذَكَرَ وَ هُوَ بِالْأَبْطَحِ». قَالَ: «يَرْجِعُ إِلَى الْمَقَامِ فَيُصَلِّي رُكْعَتَيْنِ». (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۲، ص ۲۳۴)

از امام باقر یا صادق علیه السلام سؤال شد: «کسی طواف واجب را انجام داده و دو رکعت نماز را نخوانده و سعی صفا و مروه و طواف نساء به جا آورده و برای این طواف هم نماز نخوانده است و وقتی یادش آمده در ابطح (منطقه‌ای در مکه) بوده؟» امام فرمود: «به مقام برگردد و دو رکعت به جا آورد».

این روایت با روایت صفوان (که گذشت) و زراره (که خواهد آمد) معارض است و بیان دو رکعت به جای چهار رکعت نیز از نقص‌های آن شمرده می‌شود. بنابراین قابل توجه نیست.

(ب) وَ رَوَاهُ الْكُلَيْبِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ فَضَالٍ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ

عَنْ عُبَيْدِ بْنِ زُرَّارَةَ: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي رَجُلٍ طَافَ طَوَافَ الْفَرِيضَةِ وَ لَمْ يُصَلِّ الرُّكْعَتَيْنِ حَتَّى طَافَ بَيْنَ الصَّفَا وَ الْمَرْوَةِ ثُمَّ طَافَ طَوَافَ التِّسَاءِ فَلَمْ يُصَلِّ الرُّكْعَتَيْنِ حَتَّى ذَكَرَ بِالْأَبْطَحِ يُصَلِّي أَرْبَعَ رُكْعَاتٍ. قَالَ: «يَرْجِعُ فَيُصَلِّي عِنْدَ الْمَقَامِ أَرْبَعًا». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۸)

عبید بن زرارہ می‌گوید: «از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ پرسیدم کسی که طواف فریضه را به جا آورده و دو رکعت نماز آن را نخوانده و سپس طواف نساء را به جا آورده و نماز آن را نخوانده است و اکنون در ابطح (منطقه‌ای از مکه) است، وظیفه‌اش چیست؟ آیا آن چهار رکعت را به جا آورد؟» حضرت فرمود: «باید برگردد و کنار مقام چهار رکعت به جا آورد».

(ج) وَ عَنْهُ عَنِ الطَّاطِرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي حَمَزَةَ وَ دُرَيْسَةَ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ عُمَرَ بْنِ يَزِيدَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «أَنَّه سَأَلَهُ عَنْ رَجُلٍ نَسِيَ أَنْ يُصَلِّيَ الرُّكْعَتَيْنِ رُكْعَتَيْ الْفَرِيضَةِ عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ حَتَّى أَتَى مِئِي. قَالَ: «يُصَلِّيهِمَا مِئِي». (همانجا)

از امام سؤال شد: «کسی که دو رکعت نماز طواف واجب را فراموش کرده تا به منا رسیده است. وظیفه‌اش چیست؟» حضرت فرمود: «چهار رکعت را در منا به جا آورد».

(د) وَ عَنْهُ عَنِ أَحْمَدَ بْنِ عُمَرَ الْحَلَالِ قَالَ: «سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ نَسِيَ أَنْ يُصَلِّيَ رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ فَلَمْ يَذْكُرْ حَتَّى أَتَى مِئِي. قَالَ: «يَرْجِعُ إِلَى مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ فَيُصَلِّيهِمَا». (فیض کاشانی، ۱۳۷۰ق، ج ۱۳، ص ۹۱۶)

احمد بن عمر می‌گوید از امام کاظم عَلَيْهِ السَّلَامُ سؤال کردم: «کسی که دو رکعت نماز طواف واجب را فراموش کرده تا به منا رسیده است. وظیفه‌اش چیست؟» حضرت فرمود: «به مقام برگردد و دو رکعتش را بخواند».

این دو روایت اخیر هم معارض هستند و هر دو به دلیل ضعف سند قابل توجه نخواهند بود. بنابراین به دلیل احتمال اضطرار به اصل اولیه و آیه قرآن رجوع می‌شود؛

یعنی باید به مسجد برگشت و نماز را در مقام خواند.

۵. ضرورت

دسته پنجم روایاتی است که حالت ضرورت و مشقت را بیان کرده‌اند:

الف) عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْبَرَاءِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «فِي مَنْ نَسِيَ رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ حَتَّى آتَى مِيَّتِي». «أَنَّهُ رُخِّصَ لَهُ أَنْ يُصَلِّيَهُمَا مِيَّتِي». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۷)

عمر بن براء از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ پرسید: «کسی که دو رکعت نماز طواف واجب را فراموش کرده تا به منا رسیده است، وظیفه اش چیست؟» حضرت فرمود: «اجازه داده می‌شود در منا بخواند».

شیخ طوسی روایت را بر مشقت در رجوع به مسجد الحرام حمل کرده است. (ر.ک: عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۷) به نظر نگارنده این قضیه در واقعه‌ای خاص بوده و به غیر آن شخص و آن موقعیت، که امام فرموده است، سرایت داده نمی‌شود.

ب) عَنِ النَّخَعِيِّ عَنْ أَبِي الْحُسَيْنِ عَنْ حَنَانِ بْنِ سَدِيرٍ قَالَ: «زُرْتُ فَنَسِيتُ رُكْعَتَيْ الطَّوَافِ فَاتَيْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ هُوَ بِقَرْنِ الثَّعَالِبِ فَسَأَلْتُهُ». فَقَالَ: «صَلِّ فِي مَكَانِكَ». (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۳۸)

حنان بن سدير می‌گوید: «طواف واجب کردم و دو رکعت نمازش را فراموش کردم. به حضور امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ در قرن الثعالب رسیدم». امام فرمود: «همین جا نمازت را بخوان». این روایت نیز حمل بر مشقت یا مورد خاص می‌شود.

ج) مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنْ أَبِي الصَّبَّاحِ الْكِنَانِيِّ، قَالَ: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ نَسِيَ أَنْ يُصَلِّيَ الرَّكْعَتَيْنِ عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي طَوَافِ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ». فَقَالَ: «... وَإِنْ كَانَ قَدِ اَزْتَحَلَ فَلَا أَمْرَهُ أَنْ يَرْجِعَ». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۳۱)

ابوصلاح کنانی می‌گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم درباره کسی که دو رکعت نماز طواف واجب حج و عمره را نزد مقام نخوانده است. امام فرمود: ... «اگر کوچ کرده و رفته به او نمی‌گویم برگردد».

۶. ضرورت اقامه نماز در مسجد

مطابق مفهوم روایت ذیل، نماز در خارج مسجد صحیح نیست.

عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ فِي قُرْبِ الْأَسْنَادِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ جَدِّهِ عَلِيِّ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَخِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: «سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ يَطُوفُ بَعْدَ الْفَجْرِ فَيُصَلِّي الرَّكْعَتَيْنِ خَارِجًا مِنَ الْمَسْجِدِ». قَالَ: «يُصَلِّي بِمَكَّةَ لَا يُخْرَجُ مِنْهَا إِلَّا أَنْ يَنْسَى فَيُصَلِّي إِذَا رَجَعَ فِي الْمَسْجِدِ أَيْ سَاعَةً أَحَبَّ رَكَعَتَي ذَلِكَ الطَّوْفِ». (همان، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۷)

عبدالله بن جعفر در کتاب قرب الاسناد از عبدالله بن حسن از پدر بزرگش علی بن جعفر، نقل کرده که از برادرش موسی بن جعفر (امام کاظم علیه السلام) پرسید درباره مردی که پس از طلوع فجر طواف می‌کند و دو رکعت نماز طواف را خارج از مسجد می‌خواند. امام فرمود: «در مکه بخواند و از آن خارج نشود مگر اینکه فراموش کند، در این صورت هنگامی که به مسجد برگشت هر ساعتی که خواست آن دو رکعت طواف را بخواند».

تحلیل روایات

در مقام تحلیل این روایات باید گفت که اقامه نماز طواف واجب در غیر مقام به جهت صراحت روایت غیر معارض «ابان بن عثمان» صحیح نیست. البته اقامه نماز طواف غیر واجب در هر مکانی از مسجد کفایت می‌کند.

اشکال اول:

طبق روایت ابان بن عثمان از زراره «لاینبغی أن تصلی رکعتی طواف الفریضه إلا عند المقام ابراهیم و أما التطوع فحیث شئت من المسجد» با توجه به واژه «لاینبغی» می‌توان

گفت که استعمال این واژه در کراهت ظهور دارد. بنابراین معنای روایت این است که خواندن نماز طواف در غیر موضع مقام کراهت دارد.

در پاسخ این نگاه باید گفت: «واژه «لاینبغی» در حرمت ظهور دارد، مگر آنکه قرینه‌ای برخلاف آن وجود داشته باشد». (ر.ک: نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۳۱۷)

اشکال دوم:

در روایات خواندن نماز در مسجد وارد شده است:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ كَانَ أَبِي يَقُولُ مَنْ طَافَ بِهَذَا النَّبْتِ أُسْبُوعاً وَصَلَّى رُكْعَتَيْنِ فِي أَيِّ جَوَانِبِ الْمَسْجِدِ شَاءَ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ سِتَّةَ آلَافٍ حَسَنَةٍ... (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۴۱۱)

امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ از پدر بزرگوارش نقل می‌کند اگر کسی هفت بار کعبه را طواف کند و دو رکعت نماز در هر جای مسجد بخواند، خداوند برای او شش هزار حسنه می‌نویسد...

مباحث

در پاسخ این شبهه باید متذکر شد که این روایت توان معارضه با روایات لزوم ادای نماز طواف واجب پشت مقام را ندارد. بنابراین این، روایت به نماز طواف مستحبی محدود می‌شود. (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۳۲۰) از این گذشته روایت کلینی از زراره، که گذشت، این وجه را تبیین می‌کند:

لَا يَنْبَغِي أَنْ تُصَلِّيَ رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ إِلَّا عِنْدَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَأَمَّا التَّطَوُّعُ فَحَيْثُ شِئْتَ مِنَ الْمَسْجِدِ. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۶)

سزا نیست دو رکعت نماز طواف را در غیر کنار مقام ابراهیم به جا آوری، ولی نماز طواف مستحب را در هر نقطه‌ای از مسجد می‌توانی اقامه کنی.

اثنه و امام علی عَلَيْهِ السَّلَامُ تغییر جایگاه مقام را ناخوشایند دانسته‌اند، اما با توجه به دستور آنان، خاصه روایت کلینی از ابومحمود، نماز در محل اصلی مقام صحیح نیست.

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مُحَمَّدٍ قَالَ: «قُلْتُ لِلرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ أَصَلِّيَ رُكْعَتَيْ طَوَافِ الْفَرِيضَةِ خَلْفَ

الْمَقَامَ حَيْثُ هُوَ السَّاعَةَ أَوْ حَيْثُ كَانَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ. قَالَ: «حَيْثُ هُوَ السَّاعَةَ». (همان، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۴۲۲)

ابراهیم بن ابی محمود می گوید: «به امام رضا علیه السلام گفتم که دو رکعت نماز طواف واجب را پشت مقام و در جای فعلی آن به جا بیاورم یا در جایی که زمان پیامبر صلی الله علیه و آله بوده است؟» حضرت فرمود: «در محل کنونی مقام».

محل اقامه نماز پشت مقام است؛ طوری که مقام بین کعبه و نمازگزار واقع شود. پس نماز در دو جانب مقام، که عرفاً پشت مقام صدق نکند، صحیح نیست. دلیل این امر اطلاق آیه و وجود روایات متعدد بود که گذشت.

با توجه به آنچه در استدلال به آیه و آنچه درباره «من» گفتیم، مستفاد از آیه این است که نماز در مجاورت مقام اقامه شود. این اطلاق و نیز اطلاق روایات دسته سوم، که با واژه «عند» آمده است، به وسیله روایات بسیار دسته اول و دوم مقید می شود. بنابراین برای حل تعارض، مطلق را بر مقید حل می کنیم. (غضنفری، ۱۳۹۴ش، ص ۱۴۹)، همان طور که برخی روایات در این امر صراحت دارند، مانند روایتی که در دسته اول از روایات از صفوان نقل شد: «وقتی طواف خود را پایان دادی نزد مقام بیا و دو رکعت نماز بخوان و مقام را روبه روی خود قرار ده».

اشکال:

آیت الله سبحانی می فرماید که روایات «پشت مقام» می خواهند توهم نماز خواندن پشت جایگاه اصلی مقام را، که در بین شیعیان آن زمان ایجاد شده بود، رفع کنند. از آنجایی که جایگاه اصلی مقام چسبیده به کعبه بوده، اگر پشت جایگاه اصلی مقام نماز می خواندند، در واقع جلوی جایگاه فعلی مقام نماز خوانده بودند. بنابراین تأکید روایات بر پشت مقام بودن برای رد این تفکر است. شاهد این ادعا صحیحه ابن ابی محمود است. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۴۲۳) بنابراین پشت مقام بودن، موضوعیت ندارد و اقامه نماز در دو طرف

مقام هم صحیح است؛ زیرا جلوتر از مقام نیست. (سبحانی، ۱۴۲۴ق، ج ۴، ص ۲۲۳)

در پاسخ باید متذکر شد که مقام اصلی با فاصله‌ای بسیار کم با کعبه قرار داشت و می‌شد در جوانب آن نماز خواند. اینکه امام واژه «خلف» را بیان کرده رفع آن توهم نمی‌کند. همچنین در روایاتی که «عند» مطرح شده پشت مقام مسلم گرفته شده و امام معصوم علیه السلام در بیان این مطلب است که موضع فعلی مقام، ملاک است نه موضع اصلی آن. حتی شاید بتوان گفت که روایات «عندالمقام» برای بیان شرط بودن قرب نمازگزار به مقام بیان شده است، نه کفایت طرفین مقام. پس آنچه از این احادیث به ذهن متبادر می‌شود، ادای نماز پشت مقام فعلی است. به طوری که مکان فعلی در نماز طواف موضوعیت دارد. تفصیل بین نماز طواف حج با نماز طواف عمره و طواف نساء، که از روایت موجود در فقه الرضا علیه السلام استفاده می‌شود، وجهی ندارد زیرا مدرک آن همین یک روایت است (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۴۴) که متأسفانه استناد قوی ندارد و اندیشمندان امامی در بیان فتوا از آن اعراض جسته‌اند. (ر.ک: خوبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۶) صاحب جواهر الکلام نیز معتقد است که اعراض مشهور فقها از این روایت موجب شده است که روایات مستفیض دیگر با آن مقید نشود. (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۳۱۶)

در صورت تغییر احتمالی مکان مقام در بازسازی‌های جدید، باز معیار نماز بر طبق آیه شریفه و روایات پشت مقام است. صاحب جواهر معتقد است: «بر فرض جابه‌جا شدن مقام، به دلیل اطلاق آیه نماز باید پشت موضع جدید خوانده شود». (همان ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۳۱۷) امام خمینی نیز در پاسخ به این استفتاء فرموده‌اند: «باید دو رکعت نماز طواف در جایی که مقام ابراهیم قرار گرفته، اقامه شود». چراکه مقام اسم محل سنگ نیست، بلکه عنوان خود سنگ است که حضرت ابراهیم علیه السلام بر آن قرار می‌گرفت. بنابراین با جابه‌جا شدن آن مکان نماز هم باید جابه‌جا شود. (فراهانی، بی‌تا، ص ۶۶) همچنین در جابه‌جایی که به دست خلیفه دوم صورت گرفت، معصومان علیهم السلام علی‌رغم کدورت خاطر کیفیت استناد به آیه را برای دستیابی به حکم شرعی مسأله به اصحابشان نشان دادند.

پس به مقتضای اطلاق آیه شریفه، سیره معصومان علیهم السلام و روایات، در فرض جابه‌جایی مقام ابراهیم به موضع جدید نیز باید نماز طواف پشت مقام ابراهیم و در موضع جدید اقامه شود.

نتیجه

با توجه به نص آیه شریفه و روایات متعدد و به مقتضای جمع عرفی بین آنها، نتایج ذیل به دست می‌آید:

- با توجه به سیره ائمه، خاصه روایت کلینی از ابومحمود، نماز در محل اصلی مقام صحیح نیست.

- محل اقامه نماز طواف واجب پشت مقام ابراهیم بوده و به فرض جابه‌جایی مقام، موضع نماز هم تغییر کرده و باید پشت مقام اقامه شود.

- محل اقامه نماز پشت مقام است و نماز در دو جانب مقام، که عرفاً پشت مقام صدق نکند، صحیح نیست.

- بین نماز طواف واجب، اعم از طواف حج یا طواف عمره و طواف نساء، نمی‌توان تفصیل قائل شد و حکم نماز در همه آنها یکسان است.

- مسجد الحرام برای اقامه نماز طواف، اعم از واجب و مستحب، موضوعیت دارد و مراد از «خلف مقام» یا «عند مقام» در تمام روایات، مقامی است که در مسجد باشد؛ مهم‌ترین دلیل بر این مسئله روایت قرب الاسناد است.

منابع

۱. ابن ادریس حلی، محمد بن منصور بن احمد، (۱۴۱۰ق)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲. ابن براج، عبد العزیز بن نحیر، (۱۴۰۶ق)، المهذب، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۳. ابن حجر عسقلانی، محمد بن سعد، (۱۳۷۹ق)، فتح الباری، بیروت، دارالمعرفة.
۴. ابن زهره، حمزة بن علی، (۱۴۱۸ق)، غنية النزوع الى علمى الاصول و الفروع، قم، انتشارات مؤسسه الامام الصادق علیه السلام.
۵. ابن فارس، احمد بن فارس، (۱۴۰۴ق) معجم مقائیس اللغة، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ ۱.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت، انتشارات دار الفکر.
۷. ابوصلاح حلبی، نجم الدین بن تقی، (۱۴۰۳ش)، الکافی فی الفقه، مکتبه امیر المؤمنین علیه السلام.
۸. بحرانی، یوسف بن احمد، (۱۴۰۵ق)، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، دفتر انتشارات.
۹. بحرانی، سیدهاشم، (۱۴۱۷ق)، تفسیر البرهان، قم، البعثة.
۱۰. بلاغی، محمدجواد، (۱۴۱۹ق)، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، قم، مؤسسه البعثة مرکز الطباعة و النشر.
۱۱. پژوهشکده حج و زیارت، (۱۳۹۲ش)، مناسک حج محشی، ویرایش جدید، تهران، انتشارات مشعر.
۱۲. جصاص، احمد بن علی، (۱۴۱۵ق)، احکام القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
۱۳. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعة، قم، انتشارات مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۴. حسینی زبیدی، سید محمد مرتضی، (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، انتشارات دارالفکر، چاپ ۱.
۱۵. حقی، اسماعیل بن مصطفی، (۱۹۲۶م)، تفسیر روح البیان، مطبعة عثمانیه، استانبول.
۱۶. حویزی عروسی، عبدعلی بن جمعه، (۱۴۱۵ق)، تفسیر نورالثقلین، قم، مطبعة اسماعیلیان، چاپ چهارم.
۱۷. خمینی، روح الله. (۱۴۱۵ق)، تحریر الوسيلة، قم، مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
۱۸. خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهة فی المعاملات، (۱۴۱۸ق)، احیاء آثار الامام الخویی.
۱۹. درگاهی، مهدی و عندلیبی، رضا، (۱۳۹۵ش)، «نقش مقام ابراهیم در نماز طواف»، فصلنامه علمی ترویجی میقات حج، مقاله ۱، دوره ۲۴، شماره ۹۶.
۲۰. درگاهی، مهدی، (۱۴۰۰ش)، «واکاوی فقهی نقش مسجد الحرام در نماز طواف»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه حج و زیارت، سال ششم، شماره ۱۴، ص ۲۹.

۲۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، مفردات الفاظ القرآن، دمشق، دارالعلم، چاپ اول.
۲۲. سبحانی تبریزی، جعفر، (۱۴۲۴ق)، الحج في الشريعة الاسلامية الغراء، قم، انتشارات مؤسسه امام صادق عليه السلام.
۲۳. سليم بن قيس هلالی، (۱۴۰۵ق)، كتاب سليم بن قيس الهلالي، نشر الهادي، قم.
۲۴. شهيد اول، محمد بن مكی، (بی تا)، رسائل الشهيد الأول، بی نا، بی جا.
۲۵. -----، (۱۴۱۷ق)، الدروس الشرعية، دفتر انتشارات اسلامي، قم.
۲۶. شهيد ثانی، زين الدين بن علي، (۱۴۱۳ق)، مسالك الأفهام الى آيات الأحكام، تهران، مؤسسه المعارف الاسلامية.
۲۷. شيخ صدوق، محمد بن علي، (۱۴۰۴ق)، من لا يحضره الفقيه، جامعه مدرسين، چاپ دوم.
۲۸. -----، (۱۴۱۵ق)، المقنع، قم، انتشارات مؤسسه امام هادی عليه السلام.
۲۹. طباطبائی، محمد حسين، (۱۴۱۷ق)، الميزان في تفسير القرآن، بيروت، مؤسسه الاعلمي للمطبوعات.
۳۰. طباطبائی، سيد علي، (۱۴۰۴ق)، رياض المسائل، قم، آل البيت للطباعة والنشر.
۳۱. طبرسي، فضل بن حسن، (۱۴۱۵ق)، مجمع البيان في تفسير القرآن، بيروت، مؤسسه الاعلمي للمطبوعات، چاپ اول.
۳۲. طبري، محمد بن جرير، (۱۴۱۵)، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، دارالفكر، بيروت.
۳۳. طريحي، فخرالدين، (۱۳۶۵ش)، مجمع البحرين في اللغة، تهران، مرتضوى، چاپ دوم.
۳۴. طوسى، محمد بن الحسن، (۱۳۹۰ق)، الاستبصار، دارالكتب الاسلامية.
۳۵. -----، (۱۴۰۹ق)، التبيان في تفسير القرآن، قم، دفتر تبليغات اسلامي، چاپ اول.
۳۶. -----، (۱۴۰۷ق)، تهذيب الاحكام، تهران، انتشارات دارالكتب الاسلامية.
۳۷. علامه حلى، حسن بن يوسف، (۱۴۱۴ق)، تذكرة الفقهاء، مشهد، انتشارات مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۳۸. -----، (۱۴۱۳ق)، مختلف الشيعة في احكام الشريعة، قم، انتشارات جامعه مدرسين.
۳۹. غضنفرى، علي، (۱۳۹۴ش)، اصول فقه مقدماتي، انتشارات لاهيجي.
۴۰. فاضل هندی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶ق)، كشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحكام، قم، انتشارات جامعه مدرسين حوزه علميه.
۴۱. فاكهي، محمد بن اسحاق، (۱۴۰۷ق)، اخبار مکه، مکه مکرمه، انتشارات النهضة الحديثه.
۴۲. فراهانی، مجتبی، (بی تا)، سلسله موی دوست، تهران، انتشارات مؤسسه آثار امام خميني.

۴۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۳۶۷ش)، کتاب العین، قم، چاپ ۲.
۴۴. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۳۷۰ق)، الوافی، اصفهان، کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام.
۴۵. فیومی، احمد بن محمد، (۱۴۱۴ق)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، قم، دارالهجره.
۴۶. سید قطب، (۱۴۱۹ق)، تفسیر فی ظلال القرآن، القاهرة، دارالشروق، چاپ بیست و هفتم.
۴۷. قرشی، سید علی اکبر، (۱۳۷۱ش)، قاموس قرآن، ناشر حیدریه، چاپ ۶.
۴۸. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۴۹. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۲۹ق)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار، بیروت، انتشارات مؤسسه الطبعة والنشر، چاپ ۱.
۵۰. -----، (بی تا)، مرآة العقول، نشر نور وحی.
۵۱. -----، (۱۴۰۶ق)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۵۲. مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی، (۱۴۰۶ق)، روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، قم.
۵۳. محقق اردبیلی، محمد بن احمد، (۱۴۰۳ق)، مجمع الفائدة و البرهان، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۵۴. محقق حلی، جعفر بن حسن، (۱۴۱۵ق)، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم، انتشارات المعارف الاسلامیه.
۵۵. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، بنگاه نشر کتاب، تهران، ش ۱۳۶۰.
۵۶. مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق)، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، اول، قم.
۵۷. مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، المقنعة، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۵۸. نجفی، محمد حسن، (۱۴۰۴ق)، جواهر الکلام، انتشارات دارالاحیاء التراث العربی، بیروت.

